

MAGYAR JEZSUITÁK DÉL-AMERIKÁBAN A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN¹

A portugál gyarmatokon térítő jezsuiták témájával immár több, mint tíz éve foglalkozom. A Vallás, egyén, társadalom című OTKA pályázathoz 2010-ben csatlakoztam, így lehetővé vált számomra, hogy az addig felkeresett archívumokon túl, Magyarország, Portugália és Spanyolország egyéb levéltáraiban is anyagot gyűjthessek, majd elkészíthessem értekezésemet.² Jelen tanulmányban e dolgozat eredményeit szeretném összefoglalni: a kutatás során fellelt dokumentumok segítségével rekonstruálom a Dél-Amerikában működő négy magyar jezsuita életútjának főbb állomásait, röviden ismertetem tengerentúlon végzett tevékenységüket, kitérve annak etnográfiai, avagy kartográfiai jelentőségére, egyszersmind fel szeretném hívni a figyelmet a feltárt forrásokban rejlő további kutatási lehetőségekre.

A Jézus Társaság ausztriai provinciájából a 17–18. században sok, a legkülönbélebb anyanyelvű rendtag indult tengerentúli missziókba Dél-Amerikába, illetve a Távol-Keletre. A portugál gyarmatokra tudomásunk szerint összesen négy, a Magyar Korona országaiból származó jezsuita jutott el. Közülük hárman, Kayling József, Fáy Dávid és Szluha János hittérítőként kerültek a tengerentúlra, majd a mai Brazília északkeleti részén, az egykori Grão Pará e Maranhão tartományban végezték missziós szolgálatukat. Szentmártonyi Ignác a portugál kormány meghívására, csillagászként érkezett, és az Amazonas-medencében végzett földrajzi helymeghatározó méréseket. Sorsukban közös, hogy I. József portugál király nagyhatalmú államminisztere, Pombal márkai jezsuitaellenes intézkedései, majd az 1759-es, a portugál felségterületről a Társaságot száműző rendelkezések őket is sújtották. Az 1757–1760-es évek folyamán valamennyiüket deportálták az anyaországba, ahol idegen származásuk miatt többéves börtönbüntetést kellett elszenvedniük. Hárman közülük megérték rendjük 1773-as eltörlését is. Börtönből való szabadulásuk után Kayling, Szluha és Szentmártonyi atyák visszatérhettek szülőföldjükre.

Négyük közül Kayling József életéről rendelkezünk a legkevesebb információval. A rendi katalógusok szerint 1725. január 7-én született Selmezbányán,³ családi háttéréről azonban sem társadalmi státuszát, sem nemzetiségét tekintve nem rendelkezünk bővebb információval. Feltételezhetően szlovák vagy német anyanyelvű lehetett, maga Kayling atya írja ugyanis Fáy Dávidról szóló megemlékezésében egy, a Fáy család körében folytatott beszélgetést illetően, hogy nem

1 A kutatást az OTKA NK 81502 pályázata támogatta.

2 A dolgozat az OTKA támogatásával jelent meg. BABARCZI 2013.

3 LUKÁCS 1987–1988. 694; MEIER 2005. 297.

tudott abban részt venni, mert nem volt jártas a magyar nyelvben.⁴ 1740. október 17-én lépett a rendbe Trencsénben, novíciusi éveit is itt töltötte. Két éves filozófiai tanulmányait Nagyszombatban végezte 1744–1746 között, ezt követően Eperjesen tanított grammatikát és klasszikus nyelveket. Teológiát Kassán hallgatott 1749–1752 között, valószínűleg ekkor ismerkedett meg az ugyanebben a városban tanuló Fáy Dáviddal, későbbi hittérítőtársával.⁵ A rendi katalógus szerint negyedik fogadalmát 1758 februárjában tette le már a tengerentúlon, a São Luís városában lévő rendházban.⁶

Fáy Dávid életéről jóval többet tudunk, minthogy az ő biográfiája volt eddig a leginkább feltárt és ismert a kutatók előtt. Édesapja, Fáy Gábor Abaúj vármegye alispánja és királyi tanácsos volt, valamint a vármegye országgyűlési követe 1729-ben.⁷ Feltehetőleg kétszer nősült, Dávid édesanyja, Koós Mária lehetett az első hitvese,⁸ az ő halála után vehette nőül Diószeghy Irmát. A szakirodalomban megfigyelhető, édesanyjának kilétét övező bizonytalanság, illetve a névváltozatok felbukkanása feltehetően ebből a tényből ered. A jövőendő hittérítő református hiten maradó édesanyja lelki üdvéért, katolizálásáért vállalta a tengerentúli missziókat. Fáy Dávid születési idejére nézve sincs egységes álláspont; az 1721-es év minden bizonnyal Stöger katalógusából⁹ került a német és a magyar nyelvű szakirodalomba. Hitelesnek az 1722-es év tekinthető, amely a rendi katalógusokban szerepel,¹⁰ ezen kívül ez a dátum igazolható rabtársának, Karel Přikillnek, a cseh származású jezsuita atyának egy börtönbeli leveléből is.¹¹

Novíciusi éveit Bécsben töltötte 1737–1738-ban,¹² hároméves filozófiai tanulmányait pedig Nagyszombatban végezte 1740–1742 között. Tanítói gyakorlatát (melyet Kayling megemlékezése szerint Fáy egészségi állapotára hivatkozva, családja kérésére lerövidítettek) több különböző iskolában, így Győrben, Nagyszombatban és Sopronban abszolválta. Teológiai tanulmányait Bécsben, majd Kassán végezte, utóbbi helyen a városban állomásozó Vetési-gyalogezred tábori lelkési tisztét is betöltötte. 1752 májusában kapta meg Ignazio Visconti rendfőnök (1751–1755) jóváhagyását, hogy az „indiai” missziókba mehessen. Fáy és Kayling együtt indultak

4 Magyar fordítását lásd SZITTYAI 1915.

Az Anselm Eckart által összeállított, részben Kayling információin alapuló kézirat lelőhelye: Kálcsai Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 476 (32613). A latin nyelvű kézirat és magyar fordítása, kimerítő bevezető tanulmánnyal Tóth Sándor Attila és Tóth Sándor Máté gondozásában jelent meg 2012-ben. KAYLING – ECKHARDT 2012.

5 LUKÁCS 1987–1988. 694; MEIER 2005. 298.

6 Archivum Historicum Societatis Iesu (a továbbiakban: ARSI), Assistentia Lusitaniae (a továbbiakban: Lus.) 17., fol 324r.

7 NAGY 1987². 131.

8 Fáy atya portugáliai rabsága alatt készült az a jegyzék, mely az Almeidában fogva tartottak adatait tartalmazza, és amely Fáy atya személyes vallomásán alapul. Ebben olvasható a Koós Mária név. Instituto dos Arquivos Nacionais Torre do Tombo (a továbbiakban: IANTT), Ministério dos Negócios Estrangeiros e da Justiça (a továbbiakban: MNE e da Justiça), maço 60., doc. 1. Nyomtatásban lásd FERRÃO 1928. 291–306.

9 STÖGER 1856. 78.

10 LUKÁCS 1987–1988. 320.

11 ELTE Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: EK), Collectio Kaprinaiana (a továbbiakban: Coll. Kapr.), B. tom. VI. 76. A levél elemzését lásd BABARCI 2008. 151–160.

12 MEIER 2005. 255; SZITTYAI 1915. 421.

el Kassáról május 16-án. Szintén Kayling elbeszéléséből tudjuk, hogy Fáy Dávid búcsúztatására családja Emődön gyűlt össze, innen bátyja, László kíséretében Budára, majd Bécsbe mentek. Bécsből 1752 nyarán indultak tovább, gyalogszerrel és kocsin folytatták útjukat Stájerországon, Karintián, Dalmácián keresztül, majd Vence érintésével érkeztek Genovába. Fáy Dávid negyedik szerzetesi fogadalmát társához hasonlóan már a tengerentúlon tette le, 1755. április 13-án.¹³

Szluha (Nepomuk) János születési helyeként valamennyi magyar nyelvű publikációban Gyalu községet (Gilău, ma Románia) nevezik meg, idejét pedig 1725-re teszik, ahogyan Anton Huonder misszionárius-katalógusában szerepel.¹⁴ Ezzel az állítással szemben feltehetőleg az az időpont helyes, melyet a rendi katalógusok közölnek: e szerint 1723. augusztus 24-én jött a világra, születési helyére nézve pedig *Gyallensis*.¹⁵ A megnevezés bizonyosan a mai Szlovákiában lévő Ógyalla települést (Hurbanovo) jelöli, hiszen a Szluha családnak, illetve a Konkoly-Thege családnak, ahonnan édesanyja származik, itt voltak birtokaik. Édesapja, az 1726-tól bárói címet viselő Szluha Ferenc ítélőmester 1719-től Komárom vármegye alispánja, majd császári udvari tanácsos volt. Egyik testvére, György, császári generálisi rangig emelkedett, majd katonai szolgálataiért grófi címet kapott Mária Teréziától.¹⁶ Szluha János 1738 októberében lépett a rendbe Bécsben, novíciusi éveit is itt töltötte. 1742-ben Klagenfurtban, 1743–1744-ben pedig Bécsben filozófiát tanult. Tanári pályáját Sopronban kezdte, ezt követően 1746–1747-ben a bécsi kollégiumban matematikát, majd Pozsonyban retorikát tanított. Teológiai tanulmányait a rend grazi kollégiumában végezte, 1752-ben innen indult a tengerentúli missziókba. Negyedik fogadalmát társaihoz hasonlóan a São Luís-i jezsuita kollégiumban tette le 1757 februárjában.¹⁷

A négy jezsuita közül az utolsó, Szentmártonyi Ignác 1718. október 28-án született a Csáktornya közelében fekvő Kotoriba községben (ma Horvátország).¹⁸ Nemzetiségi hovatartozása a szakirodalomban jelenleg is vitatott. Serafim Leite rendtörténeti munkájában magyarként szerepel, mivel a korabeli portugál nyelvű dokumentumok húngaroként sorolják be,¹⁹ holott ez a 18. században csupán arra utalt, hogy a Magyar Királyság alattvalója volt a megnevezett személy. A horvát történész-rendtárs, Mijo Korade horvát származásúnak tartja, kutatásai szerint édesapját, a nemesi származású Szentmártonyi Istvánt (Stjepan Sentmartony) katonatisztként említik a források, édesanyja neve pedig Kristina Petrić volt.²⁰ Szentmártonyi 1735-ben Zágrábban lépett a rendbe, novíciátusát 1735–1737 között Bécsben töltötte, majd Grazban végezte kétéves filozófiai tanulmányait. Tanári pályafutásának több állomása volt: Zágráb, majd Varasd, ahol bölcsészettudományi tárgyakat oktatott. 1744-től Bécsben tartózkodott, itt matematikát oktatott, illetve

13 LUKÁCS 1987–1988. 320.; MEIER 2005. 256.

14 HUONDER 1889. 161.

15 LUKÁCS 1987–1988. 1667.

16 NAGY 1987² 766–768.

17 ARSI, Lus. 17., fol. 280–280v.

18 LUKÁCS 1987–1988. 1659.

19 LEITE 1938–1950. 9. kötet. 148.

20 KORADE 1983. 64–100.

teológiát tanult, majd az 1751-es tanévtől a grazi kollégium matematikatanáraként tevékenykedett.²¹ Valószínűleg az 1752-es év első felében, de leghamarabb 1751 végén hagyta el a kollégiumot, ugyanis az 1752 novemberében összeállított rendi katalógus Szentmártonyi atyát már a misszióba küldöttek között sorolja fel. Negyedik fogadalmát 1753 februárjában tette le Lisszabonban.²²

A közép-európai jezsuita rendtartományokból származó, a portugál gyarmatok misszióiba kijelölt páterek gyülekezőhelye Genovában volt, a csoportok innen indultak tovább Lisszabon felé. Fáy és Kayling atyákhoz 16 rendtársukkal egyetemben itt csatlakozott Szluha atya, aki Ausztria és Itália északi részén, Vencén, Padován, Veronán és Milánón keresztül Genováig megtett útjáról,²³ majd a Földközi-tenger keleti medencéjében tett hajóútjáról is beszámolt Reviczky Antalnak küldött leveleiben.²⁴ Levele tanúsága szerint Genovából 1752. október 15-én indultak útnak, a Lyoni-öblöt elhagyva elhajóztak Mallorca, majd Ibiza és Formentera szigete mellett. Kikötés nélkül, október 24-én értek a Gibraltári-szoroshoz, másnap pedig megpillantották az óceánt. A lisszaboni kikötőben két hetes út után, október 28-án vetettek horgonyt. Valamennyiüket a jezsuiták Santo Antão kollégiumában szállásolták el, ahol a missziók prokurátorától, Bento da Fonseca atyától kaptak további utasításokat, illetve információkat leendő állomáshelyeiket illetően.

Noha Szentmártonyi atya Lisszabonba érkezésének körülményeiről meg lehetne keveset tudunk, az a szakirodalomban elterjedt nézet, mely szerint az atya már 1749-től kezdődően a portugál gyarmatokon dolgozott, bizonyosan nem állja meg a helyét. Ezt a téves információt minden valószínűség szerint Stöger munkájából vették át a későbbi kutatók.²⁵ Szentmártonyi Ignác három társától eltérően nem egyszerű evangelizáló rendtagként, hanem a portugál uralkodó által szerződtetett királyi csillagászként (*astronomus regius*) utazott a tengerentúlra, hogy szakértelmével hozzájáruljon a portugál–spanyol határvidék feltérképezéséhez. Az 1750 januárjában tető alá hozott határegyezmény (Tratado de Limites) rendelkezéseinek végrehajtása okán a portugál udvarban felmerült az igény szakképzett földmérők alkalmazására, de mivel az országban nem találtak alkalmas jelölteket, így szerte Európában kutattak a megfelelő (és lehetőleg katolikus) szakemberek után. Franz Retz rendfőnök (1730–1750) már 1750 májusában levelet intézett az osztrák tartomány vezetőjéhez, melyben tolmácsolta a portugál uralkodó ezirányú kérését. Vélhetően a provinciális jelölte ki a feladatra Szentmártonyi atyát, aki a matematikában és a csillagászatban is jártas volt.

Szentmártonyi atya nem a Szluha, Fáy és Kayling atyákat 1752 októberében szállító hajóval, hanem még ezt megelőzően utazott Genovából Lisszabonba. 1752 áprilisában az atya már bizonyosan Portugáliában tartózkodott, hiszen ekkor a rendfőnök, Ignazio Visconti (1751–1755) az évorai házfőnökön keresztül

21 LUKÁCS 1987–1988. 1659.; MEIER 2005. 338.

22 ARSI, Lus. 17., fol. 109.

23 Ferences Levéltár (a továbbiakban: FL), Jakosics-gyűjtemény (a továbbiakban: Jak.), I. kötet. 109–112.

24 FL, Jak., I. kötet. 95–99.

25 STÖGER 1856. 353.

engedélyezte számára, hogy pénzadományokat fogadjon el és abból feladata elvégzéséhez szükséges eszközöket vásároljon, ezen kívül különféle időmérő szerkezeteket, könyveket is elfogadhatott adományként.²⁶ Szluha Jánostól tudjuk, hogy Szentmártonyi atya ellátogatott a nagyhírű, jezsuita kézben lévő coimbrai egyetemre, hogy ott természettudományokban jártas rendtársaival konzultáljon, valamint hogy onnan bizonyos elektromos eszközöket (*electrica machina*) elhozzon, melyeket számára rendeltek Angliából, és amelyekkel kísérleteket készült végezni.²⁷

Lisszabonból a négy jezsuita atya egyazon hajókonvojjal utazott az Újvilágba 1753 nyarán. A hat hétig tartó útról Fáy atya is beszámolt családjának küldött leveleiben.²⁸ Leírásával párhuzamos, de azt több fontos részlettel kiegészíti Szluha János 1753 szeptemberében kelt levele.²⁹ Az északkelet-brazíliai Grão Pará e Maranhão államba tartó hajóraj 1753. június 2-án szedte fel a horgonyt. Szentmártonyi atya a parancsnoki hajón utazott a határfelmérési expedícióra szerződtetett többi, világi szakember társaságában, míg Szluha atya 16 rendtársával a *Divina Providentia* nevű kalmárhajón kapott helyet. Június 9-én már Madeira szigeténél jártak, a Ráktérítőt június 19-én érték el. Az út során Szluha atya folyamatosan mérte és feljegyezte a földrajzi szélességi koordinátákat, de az útvonalról tilos volt részletes tengeri térképet készítenie, mivel az államtitoknak minősült. Július 12-én pillantották meg először Amerika földjét, majd három nappal később horgonyt vetettek São Luís do Maranhão városánál.

Szluha János életének missziókban töltött időszakáról szóló legbecsesebb forrásunk a már többször hivatkozott, a Ferences Levéltárban, ezen belül a Jakosics-gyűjteményben őrzött iratanyag,³⁰ mely 1752 és 1758 között Genovában, Lisszabonban, São Francisco Xavier de Acarará és Maracú missziókban, valamint São Luís és Rio de Janeiro jezsuita kollégiumaiban íródott leveleinek másolatából áll. A szakirodalomban Holovics Flórián atya kutatásaira való hivatkozással, mindössze két helyen történik említés ezekről a dokumentumokról. Szabó László, az Argentínában élő, magyar származású publicista a dél-amerikai magyar emigrációról szóló művében idéz egy levélből.³¹ A másik szerző, Bartusz-Dobosi László, aki Holovics atya magyar fordításából idéz, Szabóhoz hasonlóan forrásmegjelölés nélkül.³² A tíz levél néprajzi és rendtörténeti szempontból egyaránt értékes adatokat tartalmaz, nem beszélve a Szluha atya biográfiájának rekonstruálásában betöltött pótolhatatlan szerepéről.³³

26 ARSI, Lus. 36., fol. 40.

27 FL, Jak., I. kötet. 98.

28 A mára már elveszettnek tekinthető, 1753-ban íródott magyar nyelvű leveleket Foltin János adta ki. FOLTIN 1890.

29 FL, Jak., I. kötet. 78–86.

30 FL, Jak., I. kötet. 70–99 és 106–112 oldalak. Címe: *Szluha János S. J. missionarius Maragnoni levelei*.

31 SZABÓ 1982. 78. és 273. oldalak.

32 BARTUSZ-DOBOSI 2001. 83–94.

33 Fontos kiemelni, hogy rendtörténeti kutatásai során Holovics Flórián atya bukkant a kéziratra. Eredményei azonban publikálatlanul maradtak, a levelekről készült magyar fordítása továbbra is kiadatlanul hever. A levélgyűjtemény néhány darabjának érdemi ismertetésére először egy 2010-es nemzetközi konferencián került sor. BABARCI 2012. 69–73.

Maranhão provincia tartományfőnöke megérkezésük után néhány nappal kijelölte valamennyi kelet-európai hittérítő állomáshelyét: Fáy atya São Luís környékén maradt, míg Szluha atyát a Pindaré folyó mellé, Kayling atyát pedig az óceán partján fekvő Tutóia faluba rendelték. Kayling József brazil földön végzett tevékenységéről rendkívül kevés adattal rendelkezünk. Nem tudjuk, meddig tevékenykedett kijelölt missziójában, a tremembé indiánok között, de Szluha János levelének tanúsága szerint legalább másfél évet töltött itt. Hittérítői feladataival párhuzamosan Kayling atyát egy cukortelep igazgatásával is megbízták: Szluha atya 1756 októberében kelt levelében azt írja, hogy Kayling misszionárius São Luís do Maranhãotól nem messze, egyben egy cukormalom előjárói tisztségét is betölti (*molae zachareae praefectus*).³⁴ Az egyetlen jezsuita kézben lévő, Maranhão tartománybeli cukortelep (*engenho*) São Bonifácio volt. Bizonyára ennek a komplex, cukornád-, kakaó- és dohányföldeket, kovács- és fazekasműhelyeket, valamint állattenyésztő részleget magában foglaló gazdasági egységnek volt a vezetője Kayling atya. Szluha János 1758 májusában kelt levelében Kayling atyára már mint *operariusra* hivatkozik, a források szerint ekkor már São João faluban (ma São João de Cortes) lelkipásztorkodott.³⁵

Fáy Dávid az első hónapokat a São Luís városához közeli Tapuitaperában töltötte, ahol a helyi iskolában a négy alsóbb osztályt oktatta, illetve szentségeket is kiszolgáltathatott. Maranhão provincia hivatalos katalógusa is alátámasztja ezt, mely szerint az 1753. augusztus 26-i zárónap pillanatában az atya a tapuitaperai rezidencián működött, mint *supplens interim P. Roberti*.³⁶ Tulajdonképpen aktív, az 1753–1755-ös években végzett hittérítői munkájáról az 1755 nyarán papírra vett, Melczer Mihálynak címzett leveleiből tudunk meg részleteket.³⁷ Ezek szerint valamikor az 1755-ös év elején rendelték Acararába, hogy itt Szluha János segítségével legyen a guajajara (tenetehara) és a jaquarapara indiánok evangelizálásában. Ezt alátámasztja Szluha atya 1755 márciusában kelt levele, mely szerint Fáy atyát kapta társául az Acarará faluban végzendő hittérítéshez, feladatul két, még civilizálatlan törzs, a gamelák és az amanyék letelepítését kapták.³⁸

Az egyik letelepítendő törzs, az amanyék küldöttségének érkezéséről Fáy Dávid számolt be.³⁹ Az indiánok egy misszionáriust szerettek volna magukkal vinni a falujukba, de az atyák azt javasolták, hogy inkább ők jöjjenek a misszióba, telepedjenek le itt. A javaslatot elfogadták, és ígéretet tettek arra, hogy két hónap múlva visszatérnek. Az amanyékról szólván Fáy megjegyezte, hogy ez a nép két faluban lakik, az egyik a Gurupi folyó, a másik a Pindaré folyó felső folyásánál van. Augusztus 16-án kelt levelében úgy beszél erről a törzsről, hogy mindennap várják érkezésüket, tehát ekkor még biztosan nem voltak a faluban. Az amanyékkal való további kapcsolatról nincs megbízható információnk. Szluha

34 FL, Jak., I. kötet. 92.

35 LEITE 1938–1950. 8. kötet. 312.

36 ARSI, Provincia Brasiliensis et Maragnoniensis (a továbbiakban: Bras.), 27, fol. 188v.

37 Az 1755-ben íródott, latin nyelvű leveleket Boglár Lajos tette közzé és elemezte etnográfiai szempontból. BOGLÁR 1952. 313–358.

38 FL, Jak., I. kötet. 73.

39 BOGLÁR 1952. 339.

atya 1756 októberében már arról számolt be, hogy Fáy atya súlyosan megbetegedett, ezért el kellett hagynia a missziót és visszatért São Luísba. Hittérítői tevékenységet valószínűleg a továbbiakban nem folytatott, azonban az amanyék letelepítési kísérlete okot szolgáltatott a személye, majd a rendje elleni kormányzati fellépéshez.

Szluha atya augusztusában foglalta el São Francisco Xavier de Acará faluban lévő állomáshelyét,⁴⁰ melyről rögtön érkezését követően beszámolt levelei címzettjének. Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ez a falu volt az egyik legnagyobb és legrégebben fennálló misszió Maranhão-ban, azonban az indiánokat még ilyen hosszú idő alatt sem sikerült teljesen domesztikálni, az ellenséges indiánok támadásaitól való félelmükben a lakók többször elhagyták a falut.⁴¹ Az előző misszionárius tanácsát követve Szluha és Fáy atyák mindig megtöltött pisztolyt tartottak a kezük ügyében, ugyanis a pisztolylövés hangjától félnek az indiánok, eddig így sikerült csak a támadókat megfutamítani.⁴² Ez a megjegyzés újabb bizonyíték arra, hogy a jezsuiták birtokában valóban voltak (használható) tűzfegyverek.

Szluha atya írt pártfogoltjaik munkabírásáról, művészetekhez való viszonyáról, külsejéről, emellett levele címzettjének bemutatta a misszió egy átlagos napját is.⁴³ A hétköznapiakon kora reggeltől a gyerekek katekézise zajlott, majd a napi második misét követően az atyák fogadták a misszió lakóit: meghallgatták véden-ceik ügyes-bajos dolgait, ítéletet hoztak a viszálykodók ügyében, gyógyszert adtak a betegeskedőknek, és ellenőrizték azoknak az indiánoknak a munkáját, akik a templom, illetve a lakóházak építésével voltak megbízva. Ebéd után a nagy hőség miatt csendespihenőt tartottak, ezután a délutáni tanórák következtek, majd a napot imádság zárta. A missziós falunak volt egy választott előljárója (*gubernator*), aki a többiekénél semmivel sem előkelőbb származású, és az atyáknak teljességgel alá volt rendelve. A rangsorban őt követték a főemberek (*capitanes*), azután az őrség vezetői (*sargentos, vigiliis praefecti*), akik mind engedelmességgel tartoztak a missziós atyáknak. A beszámolójában említett szigorú katonai alá-fölérendeltségi viszony a missziós atyák szervezése nyomán alakult ki, noha feltételezhetően az egyes személyeknek a csoportban elfoglalt eredeti helyén alapult.

A gamelák letelepítésének feladatát Szluha János kapta. 1753. október végén írott levelében már a sikeres kapcsolatfelvételtől számolt be.⁴⁴ Az őserdőbeli találkozás során a kölcsönös ajándékozás révén biztosították egymást békés szándékuk felől. Szluha atyát és kíséretét falujukba invitálták, ahol megvendégelték, majd körbevezették őket: az atya ekkor a lakókat mindennapi foglalatosságuk közben vizsgálhatta meg. Az indiánok szintén érdeklődést mutattak iránta: alaposan szemügyre vették ruházatának és felszerelésének minden részletét, hiszen sokan még nem láttak fehér embert. Az expedíció sikeres volt, a törzs vezetői szívesen fogadták a közeledést, és ígéretet tettek arra, hogy felkeresik a missziót. Szluha atya későbbi leveleit olvasva azonban úgy tűnik, a gamelák mégsem

40 FL, Jak., I. kötet. 84.

41 FL, Jak., I. kötet. 85.

42 FL, Jak., I. kötet. 106.

43 FL, Jak., I. kötet. 107–109.

44 FL, Jak., I. kötet. 91–94.

tudtak tartósan letelepedni Acararában, így Szluha atya 1755 elején ismét felvette az őserdőben vándorló csoporttal a kapcsolatot.⁴⁵ Az indiánok ismét hajlandónak mutatkoztak arra, hogy a misszióban letelepedjenek, illetve elfogadják a misszionáriusokat vezetőjüknek. 1756 októberében kelt levelében⁴⁶ azonban már kénytelen elismerni a kudarcot. A gamelák, akik a betegségektől való félelmükben visszamenekültek az erdőbe, néhány társukat időközben mégis visszaküldték a misszióba, hogy Szluha atyával előkészítsék az újonnan alapítandó falu helyét. A missziós munkának gyorsan véget vetett a vizitátor atya rendelkezése, aki Szluha atyát a rend Brazíliai Provinciájába rendelte matematikát tanítani. Az atyának ekkor el kellett hagynia a falut: a gamelák evangelizációs kísérlete tehát sikertelenül ért véget, térítésükkal a későbbiekben sem próbálkoztak.

Szluha atyát előljárói, mint láttuk, 1756-ban Maranhão Provinciából Brazíliába, Rio de Janeiro városába irányították. Mivel a két tartomány közötti kommunikáció és közlekedés a kedvezőtlen széljárás, a tengeráramlatok, illetve a szárazföldi utak hiánya miatt meglehetősen nehézkes volt, az atyának az út során nagy nehézségekkel kellett szembenéznie. A számításai szerint 700 portugál *leuca* hosszúságú⁴⁷ út előtt bizonyára rendi kéziratoss térképekről és a rendtagok szóbeli közléseiből tájékozódott, hogy megtervezze annak minden szakaszát. 1757 augusztusában indult el São Luísból, az atlanti part mentén hajózott, majd a part vonalát követve lóháton jutott el Tutóia faluba. Innen Ibiapaba jezsuita misszióján (ma Viçosa do Ceará), illetve Pernambuco államon keresztül szárazföldi úton jutott el Olinda és Recife városokig. Januárban már Bahia de Todos os Santos (ma Salvador) városában járt, ahonnan a rend saját hajójával, több rendtársával együtt kelt útra Rio de Janeiro felé. 1758 januárjában ért öt hónapig tartó utazásának végére. Ez egyedülálló vállalkozás volt a 18. század viszonyai mellett, sőt, tudomásunk szerint ő volt az egyetlen magyar, aki ezt az utat végigjárta.

A komoly természettudományos ismeretekkel rendelkező Szluha atya bizonyosan végzett kartográfiai tevékenységet is. Az Újvilágból írott, Reviczky Antalnak címzett első leveléhez csatolta ugyanis a Maranhão Provinciáról készített térképét, mely sajnálatos módon elveszettnek tekinthető. A térképet nem saját mérései, hanem néhány kézirat, rendi *itinerariumok* valamint rendtagok beszámolóí alapján még Lisszabonban állította össze.⁴⁸ A partvidék vonalát Jean Baptiste D’Anville 1740-es kiadású Atlas Generale-jában lévő, a dél-amerikai kontinenst ábrázoló térkép alapján rajzolta meg. Az Évora-i Könyvtárban található egy vitatott szerzőségű, 1753-as térkép, mely Maranhão provinciát ábrázolja.⁴⁹ A szakirodalomban leginkább elfogadott nézettel szemben, mely szerint Lorenz Kaulen műve a térkép, Johannes Meier legújabb monográfiájában Szluha atyának tulajdonítja

45 FL, Jak., I. kötet. 70–74.

46 FL, Jak., I. kötet. 90–92.

47 *Leuca* = tengeri mérföld, ma 1852 méternek felel meg. A São Luís-ból Rio de Janeiroba vezető út kb. 4000 km hosszú.

48 FL, Jak., I. kötet. 85.

49 Biblioteca Pública de Évora, Gav. IV., No. 25. A térkép felirata: *Mappa Viceprovinciae Societatis Jesu Maragnonii Anno MDCCLIII concinnata*.

ezt a dokumentumot.⁵⁰ Mivel a térkép nem szignált, csupán újabb, alaposabb vizsgálat, illetve a Reviczky Antalnak küldött példány esetleges felbukkanása döntheti el, hogy az évorai térkép valóban Szluha atya keze nyomát viseli-e.

A Szentmártonyi Ignác tengerentúli tevékenységének keretet adó északi határmegállapító expedíció kiemelkedően fontos jelentőségű volt mind a spanyol, mind a portugál kormány számára. A dél-amerikai gyarmatok határait lényegében az 1494-ben megkötött tordesillasi egyezmény határozta meg 250 éven keresztül; a kérdést az 1750-ben megkötött határegyezmény volt hivatott rendezni. Érdekes módon a határok pontos felmérésére csak ezután került sor: 1752-1753 folyamán szerveződő expedíciók feladata a területek pontos felmérése, a határok földrajzi megállapítása és a területcserék végrehajtásának biztosítása volt mindkét korona részéről. Szentmártonyi atya és az expedícióban résztvevő többi mérnök 1753 augusztusában szállt partra Belém do Pará városában, az állam kormányzójának, egyben az expedíció vezetőjének, Francisco Xavier de Mendonça Furtadonak a székhelyén. Az indulásra a résztvevőknek azonban még több mint egy évet kellett várniuk. Az Amazonas torkolatánál fekvő Belémtől a Rio Negro felső folyásáig, 1754 októberétől december végéig megtett útvonal a kormányzó titkárának, João Antônio da Silvának az útinaplója alapján rekonstruálható.⁵¹ E szerint december elején hajóztak be a Rio Negro medrébe, végül 28-án kötöttek ki a bázisállomásnak kijelölt helyszínen, Mariuá faluban (ma Barcelos).

A szakértők az út során méréseket készítettek, meghatározták a folyók és települések földrajzi koordinátáit, illetve a városok folyó felőli látképéről készítettek portugálul *prospectonak* nevezett akvarelleket. A Johann Schwebel által az út során készített rajzgyűjtemény fennmaradt, ebben a Belém városától Mariuá településig útbaeső valamennyi falu és erőd rajza megtalálható, a legtöbb esetben a pontos földrajzi koordináták megjelölésével együtt, mely utóbbiakat Szentmártonyi atya mérései szolgáltatták.⁵² Ugyanerről a területről, 1754 végén készült egy térkép is, mely az Amazonas és a Rio Negro vízrajzát ábrázolja Belém városától Mariuáig, és amelyet felirata szerint Szentmártonyi atya mérései alapján rajzoltak.⁵³ A tulajdonképpeni spanyol-portugál határ felmérésére csak ezután került sor, mely a spanyol expedíciós csapat késése miatt egyébként is elhúzódott.

Szentmártonyi atya 1753–1755 között végzett csillagászati méréseit illetően rendelkezünk néhány dokumentummal, melyeket a kormányzó 1755 júliusában írt levele csatolmányaként Lisszabonba küldött.⁵⁴ Az első függelék portugál nyelvű, a kormányzó rendelkezéseinek eleget téve felsorolja az út során végzett méréseket. E függelék első jegyzéke a felkeresett városok szélességi koordinátáiról

50 MEIER 2005. 295. 343.

51 A kormányzó kiterjedt levelezését, valamint braziliai gyűjtemények anyagából válogatott, az időszakra vonatkozó egyéb dokumentumokat Marcos Carneiro de Mendonça tette közzé. MENDONÇA 1963.

52 OBERACKER 1970. 71–75.; MENDONÇA 1963. 712–713.

53 ADONIAS 1960. 1. kötet. 66–67. A térkép felirata: *Mappa Hidrografico dos rios Amazonas e Negro Levantado pelo Offes Engenheiros, Sebastião José, João André Shwehel, Felipe Storm, Adam Leopoldo de Breunig, e ratificado pelas Observações Astronomicas do Padre Ignacio Semartoni.*

54 Arquivo Histórico Ultramarino (a továbbiakban: AHU), Manuscritos Avulsos da Capitania do Rio Negro (a továbbiakban: AHU_ACL_CU_020), Cx. 1, D. 36. A dokumentumok részletes ismertetését lásd BABARCI 2007. 89–99.

készült. A második jegyzékben leírja a Szentmártonyi atya és Wilckens segéd-tiszt által 1753 és 1754 októberében a helyszínen megfigyelt holdfogyatkozások alapján meghatározott hosszúsági fokokat Belém do Pará és Macapá városaira. A harmadik jegyzék a mágnesűtnek az északi pólustól való elhajlásának adatait tartalmazza, melyeket Belém, Tapajós, Pauxis, Abacaxis és Mariuá településeken mértek. A levegő hőmérsékletéről és páratartalmáról végzett feljegyzéseit a negyedik jegyzék tartalmazza. A dokumentum szignált, aláírója „Ignacio Semartoni, da Comp.a Jesus”, nyelve ellenére autográfának tekinthető.

Szentmártonyi atyának a határmegállapító expedíció keretében végzett tevékenységét e dokumentumok alapján három fázisra oszthatjuk. Az első 1753 augusztusától 1754. szeptember végéig, az expedíció indulásáig tart. Ebből az időszakból mindössze két méréséről van tudomásunk: a Belém-ben, illetve Cabúban végzett holdfogyatkozás-megfigyelésről. A második szakasz 1754 októberétől 1755 tavaszáig tart, amikor az Amazonas és a Rio Negro mentén fekvő városok hosszúsági koordinátáit határozta meg, illetve ismételten holdfogyatkozásokat figyelt meg. A harmadik fázisban a szakirodalomban sokszor hangoztatott, ám forrásokkal nem alátámasztott nézettel szemben nem a Madeira és a Guaporé folyók mentén végzett méréseket, hanem a Rio Negro folyó mentén haladva etnográfiai jellegű adatokat gyűjtött. Életének következő időszakáról semmi bizonyosat nem tudunk, annyi mindenestre igazolható, hogy súlyosbodó betegsége miatt elhagyta Mariuát és visszatért Belémbe. Szluha atya 1756 októberében már azt írja, hogy a csillagászt felmentették a királyi szolgálat alól.⁵⁵ Ekkor az atya feltételezhetően már Belém do Pará kollégiumában élt, itt ugyanis az oktatásban szükség lehetett képzett matematikusokra. Kérdés, hogy miért nem utazott vissza Európába, hiszen ekkor még szabadon megegyezhet volna. A szerződés felbontásáról a kormányzói levelezésben egy szó sem esik, elképzelhető, hogy az expedíció végeztével valamilyen formában mégis igényt tartottak a szolgálataira.

Szentmártonyi Ignácnak sikerült a földrajzi ismereteken kívül etnográfiai szempontból értékes adatokat is gyűjtenie. Elsősorban ilyen szempontból értékelhető ugyanis a neve alatt fennmaradt *Sequentes notitias de Rio Negro* című dokumentum, mely az északkelet-amazóniai térség 18. századi etnográfiájára vonatkozó páratlanul adatgazdag forrás.⁵⁶ A dokumentum a Rio Negro felső folyása, illetve mellékfolyói, így többek között a Cajari, a Rio Branco, az Içana, a Xié és a Japurá mentén élő törzsek katalógusát tartalmazza, megemlítve azt is, hogy a törzsek mely nyelvcsoporthoz tartoznak. A beszámoló leginkább egy rendi *itinerariumra* emlékeztet, mivel megadja a mellékfolyók egymástól való távolságát, a folyókon található zúgók, vízesések, valamint a folyómenti települések elhelyezkedését, a mértékegysége pedig egy napi járóföld.

Az ethnohistoria tudományának jeles képviselője, Robin Wright a Rio Negro felső folyásának etnográfiájával foglalkozó tanulmányában portugál fordításban

⁵⁵ FL, Jak., I. kötet. 92.

⁵⁶ Biblioteca Nacional do Rio de Janeiro (a továbbiakban: BNRJ), 01,1,018. A három latin nyelvű kézirat összefoglaló címe a katalógusban: *Notitias do Rio Negro dadas pelo P. Ignacio Sanmartoni*.

közli és értékeli a kéziratot.⁵⁷ Wright azonosította a szövegben Mendes és Belfort néven, illetve Achilles atyaként említett információközlőket, valamint az adatokat felhasználva megrajzolta a térség 18. századi etnográfiai térképét. A *Sequentes Notitias* számos népcsoportot megemlít, így a legjelentősebbeket, mint például az Içana mentén lakó baniva, és a Rio Negro felső folyásánál lakó baré törzseket, emellett szó esik a boaupékről, erről a speciális tukano-aravak politikai-társadalmi formációról, a Xié mentén élő warekena törzsről, a Japurá mentén lakó makukról, stb.

Wrighttal ellentétben úgy vélem, hogy a három összefüggő beszámolóból álló, latin nyelvű dokumentum, noha kétségtelenül részben Szentmártonyi feljegyzésein alapul, semmiképpen nem autográf. Az atya etnográfiai ismereteit minden bizonnyal az északi határmegállapító expedíció során szerezte, amikor az 1754-1755-os években a Rio Negro felső folyásánál tartózkodott. Az expedícióban azonban rajta kívül több külföldi tudós is részt vett, köztük a bolognai származású Giovanni Angelo Brunelli (1722-1804).⁵⁸ A kézirat lejegyzőjének Brunellit kell tekintenünk, árulkodó jel ugyanis egy betoldás a szövegben: az olasz nyelvű mondat szerint a feljegyzésből hiányzik egy rész, mivel az összeállító elvesztett egy Ignác atya által írt levelet.⁵⁹ A megjegyzésből az is kitűnik, hogy a dokumentum írója rendszeres kapcsolatban állt nem csak Szentmártonyival, hanem az információk eredeti forrásával, Mendes telepessel is.

A négy jezsuita élete a rendjüket sújtó intézkedéseket követően egymástól eltérő szálon fut tovább. Az amanyékkal történt kapcsolatfelvétel Fáy Dávid életére sorsdöntő hatással volt, de közvetve okot szolgáltatott a rend elleni általános fellépésre is. Az 1757-ben megjelent portugál jezsuitaellenes röpirat, a *Relação Abreviada* ugyanis a jezsuiták vétkei között említi meg Fáy atya „szerződéskötését” az indiánokkal. Eszerint az atya a világi hatóságokat megkerülve, saját személyes irányítása alá rendelte az indiánokat, ezáltal visszaélve a királyi szuverenitás jogával és semmibe véve a kormányzó rendelkezéseit.⁶⁰ Maranhão állam kormányzója, Francisco Mendonça Furtado 1756 októberében vizsgálatot kezdeményezett Fáy ellen: a kihallgatások 1757 tavaszán-nyarán folytak, és szeptemberben az elmarasztaló ítéletet követően Fáy atyát száműzésre ítélték.⁶¹ Fáy Dávid több, szintén száműzetéssel sújtott rendtársával együtt novemberben szállt hajóra, mely Portugáliába szállította őket.

Fáy Dávidnak letartóztatását követően közel tízévnyi börtön jutott osztályrészül. A Maranhãoból deportált jezsuiták 1758 februárjában értek Lisszabonba. Fáy ezután Portugália északi részén, a bragai kollégiumhoz tartozó rorizi

57 WRIGHT 2005. Az online elérhető kéziratot használtam: <http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=robinmwright>. Utolsó letöltés: 2013. február 2.

58 Amazóniai tevékenységéről lásd PAPAVERO 2010. 492-533.

59 BNRJ, 01,1,018, 6v.

60 Biblioteca Nacional de Portugal (a továbbiakban: BNP), *Collecção Pombalina*, 477, fl. 28-29.

61 ARSI, Lus. 87, fol. 1v.

rezidencián volt házi őrizetben.⁶² A Jézus Társasága elleni fellépés keretében, a portugál rendházakra kiterjedő kormányzati tisztogatás során a rezidenciát 1759 februárjában kiürítették, a lakókat pedig fegyveres kísérettel a Portóban lévő kollégiumba vitték. Innen november elején szállították át őket a spanyol határ mellett fekvő Almeida városka erődjébe, melyet 1762 januárjában, a spanyol támadás hírére sietősen kiürítettek.⁶³ A foglyokat Lisszabonba szállították, ahol nyomban a jezsuitáknak kijelölt börtönbe, a São Julião da Barra erődbe kerültek. Itt ekkor már körülbelül száz, a gyarmatokról 1759-1760 folyamán deportált rendtagot tartottak fogva. A viszontagságok sokuk egészségét kikezdték, 27 atya hunyt el a börtönben. Fáy atya fogvatartása alatt többször került válságos állapotba, legutolsó betegsége 1767 januárjában a halálához vezetett.⁶⁴ Temetése az erődön belül, a várkápolnában⁶⁵ történt, ahogyan a többi, itt elhunyt jezsuita esetében.

Szluha atya száműzésének körülményeit illetően sok a bizonytalanság. Nem tudjuk, hogy meddig maradt a Rio de Janeiro-i kollégium matematikatanára, honnan és mikor deportálták az anyaországba. Az biztosnak látszik, hogy nem a Rio de Janeiro-i kollégiumból hurcolták el, hanem – José Caeiro értesülései szerint⁶⁶ – 1759 utolsó hónapjaiban az olindai kollégiumból deportálták Jacob Barca atyával egyetemben (róla egyebet nem tudunk), mégpedig külföldi származásuk miatt. Caeiro atya egy másik helyütt már arról beszél, hogy Brazília provinciában összesen 14 idegen származású jezsuitát gyűjtöttek össze a Salvador-beli kollégiumban, majd szállítottak Portugáliába 1759 elején. Közöttük sorolja fel a német származású Joannes Nepomucenust is.⁶⁷ Mivel egyéb forrással nem rendelkezünk az eseményről, a kérdés nem eldöntött, hogy Szluha atyát Olindából, avagy Salvadorból deportálták-e.

Annyi biztos, hogy Szluha atya legkésőbb 1761 őszén már Magyarországon volt, mivel ebben az évben a győri gimnázium és rendi tanárképző igazgatói posztját töltötte be.⁶⁸ Hazaérkezésének körülményeit azonban nem ismerjük pontosan. A magyar szakirodalomban elfogadottá vált, de forrásokkal egyelőre nem igazolt nézet szerint tábornoki rangú testvére, György járt közben kiszabadításáért a lisszaboni osztrák követnél.⁶⁹ Hazajutásának regénybe illő módjáról abból a levélváltásból tudhatunk meg többet, melyet a Bécsbe rendelt portugál követ, Ambrosio Freire de Andrade e Castro folytatott államminiszterével 1760 tavaszán.⁷⁰ A követ értesülései szerint áprilisban két portugál jezsuita érkezett álruhában Bécsbe, akik az osztrák

62 SZITTYAI 1915. 473.

63 ECKART 1987. 118.

64 ECKART 1987. 157–158.; Szittyai 1915. 521.

65 Erődbeli látogatásomkor sajnos sem a Szentháromság-kápolnában, sem az elmozdított sírköveket bemutató lapidáriumban nem találtam olyan feliratot, vagy egyéb nyomot, mely igazolná, hogy Fáy Dávidot is ide temették. Az erőd történetéről és hadászati jelentőségéről lásd CARITA 2007.

66 CAEIRO *De Exilio*, Liber I. XVIII. 1. José Caeiro portugál jezsuita rendje feloszlatajáról itáliai száműzetésében írta monumentális, háromkötetes művét, *De Exilio Provinciarum Transmarinarum Assistentiae Lusitanae Societatis Jesu* címen. Kétnyelvű, latin–portugál szövegkiadását lásd Caeiro 1936. A latin szöveg beosztását vettem alapul a hivatkozáskor.

67 CAEIRO *De Exilio*, Liber I. III. 2.

68 LUKÁCS 1987–1988. 1667.

69 PINZGER 1931. 26.

70 IANTTI, MNE, caixa 514.

tartományfőnököt információkkal látták el a portugál viszonyokat illetően. Májusban Mária Terézia audiencián tájékoztatta a követet arról, hogy valóban érkezett két jezsuita portugál földről, akiket Passauban, a jezsuita kollégiumban tartottak őrizetben. Egyiküket, az előkelő családból származó magyar rendtagot rokonai kérésének megfelelően egy születési helyéhez közelebb eső kollégiumba helyezték át. Ez a portugál földről érkezett magyar jezsuita csak Szluha János lehet, ugyanis Fáy, Kayling és Szentmártonyi atyákon kívül más magyar származású rendtag nem szolgált Portugáliában, sem annak gyarmatain. A fenti dokumentumok fényében igazolódni látszik az az elmélet, miszerint Szluha atya még 1759-ben kiszabadult portugáliai fogságából, és valamilyen úton – vélhetően Itálián keresztül – hazajutott. A szövegből áttételesen igazolható családja közbenjárásának ténye is, legalábbis a Habsburg udvaron keresztül.

Hazatérése után a tanárkodásnak szentelte életét: 1761-ben Győrben igazgató, 1763-ban Sopronban házgondnok és gimnáziumigazgató volt.⁷¹ Az 1767-es évre vonatkozó rendi katalógus szerint⁷² tábori lelkész volt Albert Kázmér szász-tescheni herceg mellett, aki 1765–1780 között a Magyar Koronának a pozsonyi várban székelő osztrák helytartója volt. E tisztségét Szluha atya 1765–1770 között töltötte be, majd rendje feloszlata előtt két évig (1771–1773) a győri kollégium rektora volt. Életének további harminc évéről kevés információ áll rendelkezésre, de Holovics atya biográfiai kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy haláláig, 1803 júliusáig Grazban élt.⁷³

Szentmártonyi és Kayling atyák a rend elleni általános fellépésnek estek áldozatul, amikor a gyarmatokról az 1760-as év folyamán deportálták őket Portugáliába. Szentmártonyi atyát a Pará állambeli Ibyrajuba nevű birtokról hurcolták el, és noha tudták, hogy a király szolgálatában álló személyről van szó, pénzét és matematikai tárgyú kézirateit lefoglalták. Kayling József ebben az időszakban Maranhão államban, São Luís térségében tartózkodott: Caeiro szerint az atyát Madre de Deus rezidenciájáról hurcolták el a katonák.⁷⁴ A gyarmaton fogva tartott rendtagokat nagyobb kollégiumokban gyűjtötték össze, majd a Nossa Senhora da Arrábida nevű kereskedelmi hajóval Lisszabonba szállították. Fennmaradt a hajó kapitányának, José Sanches de Britonak a hivatalos jelentése, melyet az immár a külügyi államminiszteri posztot betöltő Francisco Xavier de Mendonça Furtadonak írt.⁷⁵ A jelentésben igazolja, hogy 115 jezsuita atyát hajóztak be Belémbe, és mellékelte a jezsuiták névjegyzékét is, melyen Kayling és Szentmártonyi atyák nevei is szerepelnek. A hajó 1760. december 2-án ért Lisszabonba. A külföldi származású rendtagokat azonnal a fogvatartásuk helyszínéül kijelölt São Julião da Barra erőd börtönébe szállították.

71 LUKÁCS 1987–1988. 1667.

72 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, 118. E. 36., 724. old. *Catalogus Provinciae Austriae Societatis Jesu pro Anno MDCCLXVII.*

73 Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára (a továbbiakban: JTMR), VI.54.1. Holovics Flórián nem rendezett, kéziratot hagyatéka.

74 CAIERO *De Exílio*, Liber II. XVII. 3.

75 AHU, Manuscritos Avulsos da Capitania do Pará (a továbbiakban: ACL_CU_013), cx. 48, d. 4394.

Cristoph Gottlieb von Murr a jezsuita rend portugáliai száműzetését feldolgozó művében közöl egy listát, mely az erődben raboskodó Lorenz Kaulen írása alapján az 1759 és 1777 között fogvatartott valamennyi jezsuita nevét tartalmazza, annak megjelölésével, hogy mely provinciából és milyen időpontban kerültek elzárásra. A 124 nevet tartalmazó listán három magyar szerepel: az 1760. december 3-ai transzporttal érkezett Szentmártonyi és Kayling, míg Fáy Dávidot 1762 februárjában Almeida börtönéből szállították ide.⁷⁶ A Murr-féle adatokat a rendtörténeti hagyomány, majd a tudományos kutatás az idők folyamán átvette és megkérdőjelezhetetlen tényként kezelte. Szentmártonyi atya esetében viszont ennek több hivatalos dokumentum is ellentmond. Egy 1768. június 20-án kelt, valószínűleg az erőd kapitánya által kiállított, a fogvatartottak adatait tartalmazó jelentés szerint 1760. december 3-án érkezett a 44 éves, magyarországi származású Kayling, Szentmártonyi atya neve azonban nem szerepel itt.⁷⁷ Egy másik, 1770. február 18-án kelt beszámoló szerint Szentmártonyi 1769. május 11-én került a São Juliãoba.⁷⁸ A fentiek fényében biztosnak látszik, hogy a magyar szakirodalmi hagyománnyal ellentétben a négy magyar rendtag közül 1760-tól egyedül Kayling József raboskodott az erődben. Szentmártonyi atyát kezdetben mindenkitől elszeparáltan őrizték, mivel ő a határmegállapító expedíciókban résztvevő királyi csillagászként kényes információk, „államtitkok” birtokában lehetett.

São Julião-beli fogvatartásuk körülményeiről Lorenz Kaulen érzékletes képet fest terjedelmes, 366 oldalas kéziratában.⁷⁹ Kaulen atya 1762-ben, Fáyjal együtt került Almeidából az erődbe. Leírása szerint a földfelszínhez közeli cellákon kívül volt 26 földalatti cella, ahová a napfény és friss levegő szinte sosem jutott le, a tenger közelsége miatt pedig a cellák állandóan nedvesek, dohosak voltak. Az atyák igyekeztek megtalálni a módját, hogyan élhetnék túl a zord körülményeket. Néhányan rájöttek, hogyan lehet kinyitni a cellák ajtaját. Ők rendszeresen kijártak, hogy néhány szót váltsanak a többiekkel. Az örök azonban ezt észrevették, és még nehezebbé tették a kijutást. A továbbiakban füttyjelekkel, kopogtatással igyekeztek kapcsolatban maradni egymással. Nagy megtartó erőt képviselt, hogy a börtönben is rendjük szabályai szerint igyekeztek élni, és amennyire a körülmények engedték, a szokásos imákat, lelkigyakorlatokat elvégezték, sokan bűnbánatot tartottak.

A fogvatartott jezsuiták nagy része csupán 1777-ben, Pombal márki bukása után szabadulhatott. A nyitás fokozatos volt. Március folyamán többször meglátogatta őket José Antônio de Oliveira Machado vizsgálóbíró, akinek az atyák ügyének felülvizsgálata volt a feladata. Kaulentől tudjuk, hogy a Habsburg Birodalom portugál udvarhoz rendelt követe, Adam von Lebzeltern báró már ezt

76 MURR 1787–1788. 188–194.

77 IANTT, MNE e da Justiça, maço 57. 1. köteg, 1. dokumentum.

78 IANTT, MNE e da Justiça, maço 60. doc. 4. A kötegeken (itt: doc.) belül számozatlanok a dokumentumok.

79 BNP, Cod. 7997. A kézirat címe: *Relação de algumas causas, que succederão aos Religiosos da Companhia de Jesus no Reyno de Portugal, nas suas Prizões, Desterros, e Carceres, em que estiverão por tempo de 18. annos. isto he do anno 1759 athe o anno 1777. no Reinado del Rey D. Jose I. sendo primeiro Ministro Sebastião Jozé de Mendonça Carvalho Marquez do Pombal.*

megelőzően, titokban élelmiszerrel, pénzzel, ruházattal segítette a Habsburg alattvalóként bebörtönzött jezsuitákat, majd szabadulásuk után egy hónapig saját házában látta vendégül őket.⁸⁰ 1777 júniusában hagyták ott végleg az erődöt a „germán” származású jezsuiták, akik útlevelük birtokában hajóra szálltak Genova felé.

Arról, hogy Kayling József pontosan hogyan jutott haza, nincs információnk, de valószínűsíthetően még az 1777-es év folyamán visszatért szülőföldjére. Úgy tűnik, ő is – mint a Jézus Társaság feloszlata után a rendtagok jó része – egyházmegyes papi állást vállalt. Murr adatai szerint 1787–1788-ban Selmechányán volt plébános.⁸¹ Paintner Mihály kéziratgyűjteményében található egy kivonat Kayling Józsefnek 1789 májusában, Selmechányán írt leveléből.⁸² E dokumentum tanúsága szerint az atya levélben tartotta a kapcsolatot egykori rendtársaival. Életének további folyásáról többet nem tudunk, feltehetően szülővárosában érte a halál, 1791 szeptemberében.

Szentmártonyi atya Genován keresztül 1777 szeptemberében ért Bécsbe, itt társaival együtt egyórás audiencián volt Mária Teréziánál, ahol be kellett számolniuk fogvatartásuk körülményeiről.⁸³ Hazatérése utáni tevékenységéről életrajzából tudhatunk meg többet, melyet unokaöccse, ifjabb Szentmártonyi Ignác és barátja, Keresztúri József tett közzé.⁸⁴ E szerint 1784-ig a rend egykori kollégiumában, Varasdón papnövéndékeket oktatott. Ezt követően 300 forintos évjáradékát felhasználva visszavonult unokaöccséhez, aki Belicán (ma Horvátország) volt plébános. Rokona munkáját lelkészként segítette, prédikált, valamint hajlott kora ellenére aktív részt vállalt a betegek, idősök gondozásában. Hetvenöt éves korában, 1793. április 15-én hunyt el.

A magyar származású jezsuiták dél-amerikai tevékenysége, mint láttuk, ugyan szűk időbeli keretek közé szorítható, minőségét tekintve azonban meglehetősen sokrétű. Szentmártonyi Ignác az Amazonas-medence földrajzi felmérésében szerzett adatokon túl a felső Rio Negro etnográfiajának rekonstruálásához is hozzájárult tudóstársa közvetítésével. Fáy Dávidnak köszönhetjük az amanayé indiánokról írott első beszámolót, Szluha János levelei pedig a gamelákról szóló gazdag források. Míg Fáy atya beszámolója viszonylag ismert, és Szentmártonyi tevékenységének etnográfiai és kartográfiai szempontú elemzése is elkezdődött, addig Szluha atya levelezése mindeddig ismeretlen volt a tudományos irodalomban. Egyedülálló, Brazíliában megtett 4000 kilométeres útjának beszámolója is értékelésre vár, ezen kívül továbbra is nyitott kérdés Maranhão provinciát ábrázoló térképének azonosítása. Bízom benne, hogy jelen tanulmány révén sikerült felhívni a figyelmet a magyar származású jezsuita atyák munkásságának fontosságára, illetve a lehetséges további kutatási irányokra.

80 BNP, Cod. 7997. 186.

81 Murr 1787–1788. 190.

82 Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 118. E. 35 1-II., M. 262.

83 Murr 1780. 223.

84 EK, Coll. Kapr., G. 147/a, V. kötet, 139–141. *Vita Ignatii Szent Mártonyi e S. J.*

Irodalom

ADONIAS, Isa

1960 *Mapas e planos manuscritos relativos ao Brasil Colonial Conservados no Ministério das Relações Exteriores*. 2 vols. Ministério das Relações Exteriores, Rio de Janeiro.

BABARCI Dóra

2007 A actuação do padre Inácio Szentmártonyi, astrónomo húngaro nas demarcações dos limites na América do Sul (1754–1756). *Acta Hispanica* 2007. 12. 89–99.

2008 Egy cseh jezsuita portugál börtönben. Karel Přikill 1767-es levelének tanulmányai. *Mediterrán Világ* 2008. 6. 151–160.

2012 Os Jesuítas húngaros no Brasil e em Portugal. O relato do Padre Szluha sobre o mundo português setecentista. In: RÁKÓCZI István (szerk.): *Os Descobrimentos Portugueses e a Mitteleuropa*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 69–73.

2013 Magyar jezsuiták Brazíliában (1753-1760). JATE Press, Szeged.

BARTUSZ-DOBOSI László

2001 *Jezsuiták és conquistadorok harca az indiánokért a XVII-XVIII. században*. Szent Gellért Kiadó, Budapest.

BOGLÁR, Lajos

1952 The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America. *Acta Ethnographica* 1952. 3. 313–358.

CAEIRO, José

1936 *Jesuítas do Brasil e da Índia na perseguição do Marquês de Pombal*. Escola Tipografica Salesiana, Salvador.

CARITA, Rui

2007 *O Escudo do Reino. A Fortaleza de São Julião da Barra*. Ministério da Defesa Nacional, Lisszabon.

ECKART, Anselmo

1987 *Memórias de um Jesuíta prisioneiro de Pombal. Tradução portuguesa do original latino „Historia Persecutionis Societatis Jesu in Lusitania”, Nurnberg, 1779-1780*. Ford. és jegyz. ABRANCHES, Joaquim, Secretariado Nacional do Apostolado da Oração, Braga.

FERRÃO, António

1928 *O Marquês de Pombal e a expulsão dos jesuítas (1759)*. Imprensa da Universidade, Coimbra.

FOLTIN, János

1890 *Fáy Dávid mult századi hithirdető levelei Amerikából*. Hunyadi Mátyás Intézet, Budapest.

HUONDER, Anton

1889 *Deutsche Jesuitenmissionäre des 17. und 18. Jahrhunderts*. Herder, Freiburg.

KAYLING József – ECKART, Anzelm

2013 *Fáy Dávid jezsuita misszionárius emlékezete*. Szerk. TóTH Sándor Attila, szöveggondozás TóTH Sándor Máté. Gradus ad Parnassum, Szeged.

KORADE, Mijo

1983 *Život i rad Ignacija Szentmártonyja S I (1718-1793.)*. *Fontes et studia. Historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum* 1983. 14. 64–100.

LEITE, Serafim

1938-1950 *História da Companhia de Jesus no Brasil*. 10 vols. Civilização Brasileira, Rio de Janeiro.

LUKÁCS László

1987-1988 *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551-1773)*. I-III. kötet. Institutum Historicum Societatis Iesu, Róma.

MEIER, Johannes

2005 *Jesuiten aus Zentraleuropa in Portugiesisch - und Spanisch-Amerika. Band 1: Brasilien (1618-1760)*. Aschendorff Verlag, Münster.

MENDONÇA, Marcos Carneiro de

1963 *A Amazônia na Era Pombalina. Correspondência inédita do Governador e Capitão-General do Estado do Grão Pará e Maranhão Francisco Xavier de Mendonça Furtado*. 3 vols. Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro, Rio de Janeiro.

MURR, Christoph Gottlieb von

1780 *Journal zur Kunstgeschichte und zur allgemeinen Litteratur*. 9. kötet. Johann Eberhard, Nürnberg.

1787-1788 *Geschichte der Jesuiten in Portugal, unter der Staatsverwaltung des Marquis von Pombal*. 2. vols. Felssecterischen Buchhandlung, Nürnberg.

NAGY Iván

1987² *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Helikon, Budapest.

OBERACKER, Carlos H.

1970 *Dois cartógrafos alemães ao serviço do Brasil no século 18: Johann Andreas Schwebel e Phillipp Sturm*. *Humboldt* 1970. 22. 71–75.

PAPAVERO, Nelson, et al.

2010 *Os escritos de Giovanni Angelo Brunelli, astrônomo da Comissão Demarcadora de Limites portuguesa (1753-1761), sobre a Amazônia brasileira*. *Boletim do Museu Paraense Emílio Goeldi, Ciências Humanas*. 2010. 5/2. 492-533.

PINZGER Ferenc

1931 *Magasztos eszmék útján*. Katolikus missziók kiadása, Budapest.

STÖGER, Johann Nepomuk

1856 *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Iesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*. Typis Congregationis Mechitharisicae, Bécs.

SZABÓ László

1982 *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*. Európa, Budapest.

SZITTYAI Dénes

1915 Egy magyar hithirdető a Pombal-féle egyházüldözés rémnapjaiból. *Magyar Kultúra* 1915. 3. 418-427, 468-476, 518-522.

WRIGHT, Robin M.

2005 *História Indígena e do Indigenismo no Alto Rio Negro*. Mercado de Letras, Campinas.

BABARCZI, DÓRA

HUNGARIAN JESUITS IN SOUTH AMERICA IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

In the present essay I was to sum up the results of my previous researches on the life and works of four Hungarian Jesuits, who were ordered to be sent to the Portuguese colonies in 1753. Fathers József Kayling, Dávid Fáy and János Szluha were active as missionaries in the Province of Grão Pará e Maranhão, Northeast of Brazil, while Father Ignác Szentmártonyi participated in the expedition along the Amazon and Rio Negro rivers led by the Governor of the state, Francisco Xavier Mendonça Furtado.

Father Kayling was the pastor of the *aldeia* of Tutóia, and for 1 or 2 years worked also as the head of a sugar mill plant, probably of São Bonifácio. Father Fáy and Szluha were missionaries of São Xavier de Acarará near the Pindaré river, where they evangelized among the Guajajaras. Their task was to contact the Amanayé and Gamela people and make them settle down in the village. Although this attempt failed, the Fathers left richly detailed accounts on both tribes. Contracted as Royal Astronomer, Father Szentmártonyi determined the geographical locations of many villages in the Amazon basin, and also gathered some unique facts about the tribes of the Upper Rio Negro region.

All the four of them were exiled from Brazil during the anti-Jesuit campaign of Marquis of Pombal in the years 1757-1760, and were imprisoned in Portugal because of their foreign origin. Father Fáy died in the São Julião da Barra fortress in 1767, while Kayling and Szentmártonyi were set free only after the fall of the Marquis in 1777.